

KRANK AN GOTT

Richard Wagner en het Derde Rijk

Deel 3 - Richard Wagner en het jodendom

door Jos Hermans

"De joodse cultus van Wagner stelt enorme problemen. Het is zoals bij Heidegger bij wie vanaf het eerste ogenblik allemaal illustere joden hebben gedoctoreerd. Het is Hermann Levi die Parsifal dirigeert, het is Joseph Rubinstein die repetitor is bij Wagner thuis. Vandaag heb je Barenboim en Levine in Bayreuth. De jood is gefascineerd door het fenomeen Wagner, door de mythische legende dat Wagner een jood zou zijn geweest. Ik geloof daar niks van maar het is een zeer krachtige legende die een ondergronds leven leidt en zoals in het geval van Heidegger een soort fascinatie is voor de vernietigende kracht zelf. Zelf ben ik er niet bepaald fier op maar een wereld zonder de muziek van Wagner zou voor mij een zeer, zeer arme wereld zijn."

GEORGE STEINER,
Bouillon de Culture, 19 november 1999

HIERONYMUS BOSCH . De kruisdraging

Het woord antisemitisme werd voor het eerst in de negentiende eeuw gebruikt. Datgene echter waarvoor het wordt gehanteerd, bestond al in de oudheid. Honderd jaar geleden werden als antisemitisch beoordeelde verschijnselen gedoogd op een wijze die voor ons, na Auschwitz, volstrekt ontoelaatbaar zou zijn. Door de gruwelen die in 1945 aan het licht kwamen is onze tolerantiedrempel ten aanzien van antisemitisme aanmerkelijk verlaagd. Toch bestaat er een zogenaamde "joodse kwestie". Alleen wie zich laat leiden door "kortzichtigheid of zelfbedrog" is in staat dat te ontkennen, aldus cultuurfilosoof George Steiner in *Errata*.

"*Dragen joden zelf iets bij tot het antisemitisme?*" vraagt de New-Yorkse rabbijn Arthur Herzberg zich af in *Joden. Iden-*

titeit en karakter van een volk. Zijn antwoord luidt: "Fundamenteel en onvermijdelijk, ja. Hun bijdrage tot de jodenhaat is dat ze erop staan jood te zijn. Hun fundamentele emotie is trots, en niet angst. Gelovige joden houden vast aan hun jood-zijn in de overtuiging dat zij het uitverkoren volk zijn. Dat is misschien een misvatting, of op zijn minst een overdrijving, maar het vormt wél de kern van hun zelfbeeld."

Eerder dan over Richard Wagner zelf gaat deze bijdrage over de joodse worsteling met de eigen identiteit en over de pathologische verhouding tussen jodendom en Duitsland, een verhouding waarvoor Richard Wagner symbool kan staan.

Uitverkoren volkeren

Het eeuwenoude contract tussen Moses en het joodse volk, afgesloten op de Sinai waardoor religieus geïnspireerde joden zich van oudsher als een "uitverkoren volk" zijn gaan beschouwen, is genoegzaam bekend. De talmoed stelt niet-joden op één lijn met dieren: "*Hun vlees is als het vlees van ezels, hun zaad als het zaad van paarden.*" Het verbod op het gemengde huwelijk bewijst dat dit geen holle woorden zijn. Ook de Messiaanse bezieling van het christendom wortelt in dit superioriteitsgevoel. "*Het heil komt uit de joden*", stelt Jezus categorisch vast (Joh. 4:22). Ook Moses Hess, de stamvader van het moderne zionisme, verkondigt: "*Door het jodendom is de geschiedenis van de mensheid een heilige geschiedenis geworden*". David Ben-Goerion, de eerste premier van Israël, beriep zich graag op de profeet Jesaja, die de joden als licht der heidenen preeste. Op een congres van het Jewish Theological Seminary in Jeruzalem dichtte Ben-Goerion, zonder met zijn ogen te knipperen, de staat Israël de kracht toe de gehele mensheid te redden: "*Mijn opvatting van het messiaanse ideaal is niet van metafysische, maar van sociaal-cultureel-morele aard. Ik geloof in onze morele*

en intellectuele superioriteit, in ons vermogen als voorbeeld te dienen voor de verlossing van de mensheid".

Herzberg vraagt zich af: *"Wat hebben wij joden nu voor profijt gehad van het feit dat we Gods uitverkoren volk zijn? Het belangrijkste is misschien dat het ons verhoogd heeft, voor ons eigen gevoel. We zijn niet zomaar een obscuur volkje in de wereldwijde familie van mensen. Sinds Sinaï hebben de joden zichzelf gezien als hoofdrolspelers op het wereldpodium. Dit gevoel van aristocratie van de geest weerspiegelt een overtuiging dat de dingen die joden doen een transcendente betekenis hebben voor de gehele mensheid. Dergelijke beweringen kunnen door anderen terecht gezien worden als tekenen van buitengewone arrogantie."*

Deze buitensporige claim vormt de kern van het Westers antisemitisme. Het is de bron gebleken voor eeuwenlange vervolgingen, een bron die nooit is opgedroogd. Welke zonde het jodendom ook moge begaan hebben, nooit kan zij de barbaarse moord ook maar enigszins rechtvaardigen op onschuldige kinderen wiens enige misdaad het was om geboren te worden uit joodse ouders. Duizenden hebben het leven gelaten in wat de meest onwaarschijnlijke hel moet zijn geweest. De wereld keek toe en deed niets. Wie op zoek gaat naar schuldigen voor dit alles kan maar best eerst met zichzelf beginnen. Dat geldt voor joden zowel als niet-joden. Op een ogenblik dat per dag 9000 mensen werden afgeslacht in de kampen werd er geen enkele poging ondernomen om de kampen met bombardementen te openen. De spoorwegen naar de finale bestemmingen Auschwitz en Belsen bleven netjes onaangeroerd. De mens is medeplichtig aan datgene wat hem onverschillig laat, zegt Steiner.

De vraag naar schuld en verantwoordelijkheid aan de barbarij doorkruist het werk van George Steiner. In *Explaining Hitler* bekennt hij aan Ron Rosenbaum: *"Indien wij joden onszelf hadden opgeheven door assimilatie, zou dat dan niet beter zijn geweest? Is de prijs die wij betaald hebben niet te hoog geweest? De horror van de hele zaak is dat wij, de joden, de drempel van de menselijkheid hebben verlaagd. Door de aanleiding te zijn tot de ultieme bestialiteit van de mensheid. Wij zijn datgene wat de mensheid als uiterst bestiaal heeft voorgesteld. Wij wezen Jezus af, die op een afschuwelijke manier het leven liet aan het kruis. Vervolgens keert de mensheid zich tegen ons door middel van een vulgare vorm van tegen-Golgotha, die Auschwitz is. En wanneer iemand een kind martelt, dan martelt hij niet alleen het kind, hij martelt ook zichzelf. Auschwitz breekt in zekere zin het wezen van de menselijke hoop. Zonder ons zou er geen Auschwitz geweest zijn. Dat is in zekere zin een obscene maar tegelijkertijd ook een accurate uitspraak".*

Aan Bernard Pivot verklaarde Steiner onlangs tijdens een gesprek in het literaire programma "Bouillon de Culture": *"Hitler zelf zei dat de jood het geweten heeft uitgevonden. En dat is een verschrikkelijke uitvinding. Om het even of het nu Jezus van Nazareth was of Karl Marx die tegen de mensen zei: wees beter, streef naar perfectie, op een bepaald moment krijgt de mensheid genoeg van deze preek. Dit kan grenzeloze haat doen ontstaan en dat loopt verder tot op de dag van vandaag. Moest ik als jood in Zuid-Afrika leven, dan zou ik na de*

dood van Mandela meteen mijn koffers pakken. Er zijn nauwelijks nog joden in Polen en toch leeft het antisemitisme er. Oostenrijk behoeft geen nadere toelichting. Waar drukt men de Protocollen van de Wijzen van Zion? In Japan waar er helemaal geen joden zijn."

Een pathologische verhouding

Wie niet zeker is van zichzelf, probeert zijn minderwaardigheidsgevoel goed te maken door een nadrukkelijk streven zich te doen gelden. Dit psychisch mechanisme van compensatie bestaat ook onder de volkeren, zegt Jorg von Uthmann in *Doppelgänger, du bleicher Geselle*. Ook zij streven ernaar hun onopgeloste identiteitsconflict door eigen lof te overstemmen. Nu is het wel zo dat elke natie de naïeve neiging heeft zich voor het middelpunt en het centrale volk van de mensheid te houden. Het chauvinisme van deze volkeren is echter regionaal begrensd, het speelt zich als het ware binnen de vier muren van het eigen huis af. Maar aangezien het Duitsers en joden echter aan een politiek vaderland ontbreekt, gaat hun grootheidswaan elke redelijke proportie te buiten. Kenmerkend is daarbij dat beide hun ontredderde nationale gevoel als een bijzondere deugd aan de man brengen en zich de universele functie van een heiland aller volkeren toedichten. *"Verplant en verstrooid als de joden in de hele wereld moeten de Duitsers worden"*, zo drukte Goethe het ongeveer uit, *"om het menigvoudige goede dat in hen huist, volledig en tot heil der volkeren te ontwikkelen"*.

Onder joden gaat het grapje dat God na 6000 jaar misschien maar eens nieuwe verkiezingen hoort te organiseren. De ironie wil dat wanneer de immer zwijgende God het niet doet er wel iemand anders klaar zal staan om het in Zijn naam te doen. Aldus diende zich in onze tijd een messias aan die beweerde: *"Is het u niet opgevallen dat de jood alles bij elkaar genomen de volmaakte tegenhanger van de Duitser is en toch weer zo sterk aan hem verwant als slechts twee broers kunnen zijn? Er kunnen geen twee uitverkoren volkeren bestaan. Wij zijn het volk Gods. Zegt dat niet alles?"* Verborgten broederschap en wederzijdse fascinatie kenmerkt de neurotische verhouding tussen joden en Duitsers. De messias waarvan hier sprake is, heette Adolf Hitler. Van het antisemitisme maakte hij een staatsgodsdienst. Het is aan het judaïsme dat het nazisme zich spiegelde voor zijn messianistisch nationalisme en zijn dogma van het "uitverkozen ras". Zoals bekend baseerden de nationaal-socialisten hun bewering dat het jodendom naar de wereldhegemonie zou streven op de "Protocollen van de Wijzen van Zion", een tegen het einde van de negentiende eeuw door de tsaristische geheime politie in elkaar gedraaide vervalsing. Hitler gaf toe de Protocollen *"met echte ontroering"* te hebben gelezen. *"Ik zag onmiddellijk in dat wij dit ook zo moesten doen, op onze manier natuurlijk... ik heb uit de protocollen enorm veel geleerd"*.

Richard Wagner

In velerlei opzichten kenmerkend is de passionele en tegelijkertijd ongemakkelijke verhouding van de joden tot Richard Wagner. Ofschoon hij een fanatieke antisemit was, vond hij onder hen toch zijn meest toegewijde bewonderaars. Wagner was een meester in het creëren van personages getekend door "heimatlosigkeit" (Vliegende Holländer) en vervolging (Siegfried). Precies daardoor werd hij uitgerekend door de joden zo goed

begrepen. Emotioneel labiele figuren als Senta, Kundry of Sieglinde waren eersterangs identificatieobjecten voor het vrouwelijke publiek. Siegfried en Siegmund werden geliefde joodse voornamen. Toen de schoonvader van Thomas Mann, de joodse wiskundige Alfred Pringsheim, München moest verlaten, nam hij niet zijn beroemde aardewerkcollectie mee, maar de dankbrieven die hij van Wagner ontvangen had voor zijn bijdrage aan de bouw van het Bayreuther Festspielhaus. De wereldpremière van Parsifal stond onder de leiding van Hermann Levi, de zoon van de rabbijn van Giessen. De jonge Joseph Rubinstein, die in de 'Nibelungenkanselarij' van Bayreuth als kopiist werkzaam was, pleegde anderhalf jaar na het overlijden van Wagner zelfmoord omdat voor hem het leven zonder de meester niet te verdragen was. Impressario Angelo Neumann kreeg van Wagner aanzienlijke speelruimte bij de onderhandeling van contracten voor de uitvoering van zijn werken. *"Geen enkele consequente fanatieke antisemiet zou zulk gigantisch compromis hebben toegestaan"*, zegt Saul Friedländer in *Nazi-Germany and the Jews*.

Op sommige van zijn joodse kunstbroeders heeft Richard Wagner genadeloos ingehakt, anderen heeft hij bijwijlen geroemd. In buien van neerslachtigheid bekende hij zich tot minderwaardigheid. Sommige joden in zijn nabije omgeving heeft hij vernederd maar tegelijkertijd een feitelijk en spiritueel onderdak bezorgd. In huiselijke kring maakte hij bijwijlen macabere grapjes. Naar buiten toe distancieert hij zich van de primitieve, vulgare antisemitische beweging. Velen hebben weet van Wagners antisemitisme maar weinigen hebben gelezen wat hij daadwerkelijk heeft gezegd of hebben moeite gedaan om zijn dialectische, quasi-hegeliaanse gedachtengang te begrijpen. De markante evolutie ervan in de latere jaren van zijn leven, waarin duidelijk tekens van verzoening merkbaar zijn, wordt door velen over het hoofd gezien. De auteur van het beruchte pamflet *Das Judentum in der Musik* bezondigt zich weliswaar aan onnodige rancuneuze aanvallen die een man van zijn formaat onwaardig zijn, de mogelijkheid echter dat hij in dit geschrift met de genocidale gedachte zou hebben gespeeld is wetenschappelijk onhoudbaar. Evenmin als de stelling dat Hitler zijn virulente jodenhaat bij Wagner zou hebben gehaald. Deze speculaties uit het kamp van de Wagnerkritiek worden door de huidige wetenschap tegengesproken.

Jodenhaat was religieus getint tot in het midden van de 19e eeuw. Nadien krijgt het een biologisch raciaal karakter en een pseudo-wetenschappelijke basis die de onmogelijkheid tot assimilatie voorop stelt en daardoor de mogelijkheid tot exterminatie in zich draagt. Richard Wagner bevindt zich op het kruispunt van deze evolutie die zich als gevaarlijk heeft bewezen zoals wij, stille getuigen van het onvoorstelbare, weten. De verleiding is groot in deze kwalijke evolutie een vooraanstaande rol aan Wagner toe te schrijven. Moet Richard Wagner door zijn antisemitisch pamflet mede verantwoordelijk worden geacht voor de evolutie die Bayreuth verbindt met Auschwitz? *"Absoluut"* zegt Steiner. *"De Wagnercultus is onderdeel geworden van een nieuw Duits nationalisme van de wraak. Leidt de antisemiet Voltaire naar Jean-Marie Le Pen? In zekere zin wel. Alles houdt verband en niets houdt verband. Het is vrijwel onmogelijk de directe invloed van een geschrift in te schatten: wie heeft het gelezen, wanneer heeft men het gelezen, hoeveel men-*

sen hebben het gelezen? In ieder geval heeft Wagner aan het antisemitisme de patina gegeven van een immense transcendente luister."

Hoe zou Richard Wagner de bruine jaren dertig van de vorige eeuw hebben beleefd? Als de hooggeëerde arische gast van het Derde Rijk? Als hoofd van de officiële hoerenkast van de arische cultuur, de "Reichsmusikkammer", zoals de politieke naïeveling Richard Strauss? Als lakei van het regime zoals Carl Orff en Werner Egk? Zou hij zich ook maar één minuutje hebben laten verleiden door de waan van het nationaal-socialisme zoals Anton Webern? Zou hij zich een tijdlang in de luren hebben laten leggen door het nazisme zoals nazi-bestrijder Thomas Mann dat heeft gedaan? Of zou hij de deur van Wahnfried in 1933 voorgoed hebben gesloten en zijn emigratie naar Amerika niet langer hebben uitgesteld? Nooit zal iemand kunnen bewijzen dat Wagner het nationaal-socialisme van zijn trouwe fan Adolf Hitler zou hebben getolereerd, net zomin als het tegendeel bewijsbaar is. Het punt is dat diegenen die de omgekeerde weg bewandelen en Wagner vanuit Hitler menen te moeten verklaren, de tegenovergestelde stelling wel als bewijs menen te mogen hantieren.

Wagners morele schuld moet worden afgebakend tot datgene waartoe hij zichzelf heeft bekend in zijn werk en in zijn geschriften en mag niet worden uitgebreid tot wat zijn fanatieke epigonen van hem hebben gemaakt, een epigonisme dat pre-nazistisch is gebleken en effectief culmineert in de perverse Wagnerexegese van het Derde Rijk. Aantoonbaar is dat Wagner in zijn theoretische geschriften een onmiskenbaar pleidooi voor assimilatie houdt, voor de vernietiging van de joodse identiteit als onderdeel van zijn algemene verlossingswerken die hij via zijn kunst aan de mensheid meent te mogen opdringen. Aantoonbaar is dat de late Wagner in zijn geschriften het tegendeel van een racist blijkt te zijn (zie ook vorige bijdrage over de relatie met Gobineau). Aantoonbaar is dat Wagner niet van joodse afkomst is en dat zijn zogenaamd vanuit zelfhaat geboren ressentiment tot het domein van het speculatieve behoort.

Wie Wagners morele schuld wenst in te schatten moet ook het kader van het Westers antisemitisme begrijpen, de kern van het revolutionaire negentiende eeuwse denken met betrekking tot de joodse kwestie vatten en de wijze waarop de ontsparing zich binnen het nationaal-socialisme heeft kunnen ontwikkelen.

Joodse Emancipatie

Tegen de 18e eeuw heerste de geest van de Verlichting in Midden en West-Europa en daarvan zouden de joden profiteren vanwege hun achtergestelde positie. Enkele van de beroemdste bepleiters van de Verlichting zoals Diderot en Voltaire, bleven anti-joodse gevoelens koesteren omdat ze de joden beschouwden als bigotte obscurantisten die zich hielden aan een bijgelovig, ouderwets geloof dat strijdig was met het rationalisme. Formeel gelijke burgerrechten voor joden kwamen er voor het eerst door de Amerikaanse Revolutie van 1786 en de Franse Revolutie van 1789. Joden kregen in de negentiende eeuw in vrijwel alle landen van Midden en West-europa volledige burgerrechten en het karakter van het joodse leven onderging een totale metamorfose. Joden werden nu toegelaten tot nieuwe beroepen

en het gevolg van de Industriële Revolutie was een nieuw type joodse koopman en financier, thuis in levenswijze en cultuur van de niet-joodse wereld. Joden leefden nu buiten het getto en stonden voor een nieuwe uitdaging -de verlokkingen van de omringende cultuur. Een meerderheid onder de joodse bevolking begon gretig kennis te maken met de omringende beschavingen, zodat een symbiose van joodse en Westeuropese cultuur ontstond. Een groot deel van de joodse intelligentsia bevrijdde zich van alle banden met het jodendom. Zij voelden vooral afkeer voor de verstarring van de joodse religieuze praktijken, die heel streng waren en elk compromis met nieuwe situaties afwezen. Het contrast met de prestaties van de westerse cultuur die ze nu ontdekten, was zo schril en die cultuur was zo aantrekkelijk, dat de joodse traditie haar greep verloor. Deze onvrede leidde tot de opkomst van het Reformjodendom, dat een kader van joods denken en handelen schiep dat was aangepast aan de 'heerlijke nieuwe wereld' waarin de joden nu leefden. Deze vorm van jodendom had zich afgestemd op de nieuwe geest van rationalisme en universalisme die bezig was op te komen onder de joden in Midden-Europa, en bood hun een aanvaardbaar alternatief voor christendom of niet-joods secularisme, waardoor zovelen werden aangetrokken. Door de universalistische ideologie verwierp deze stroming tal van geheiligde joodse denkbeelden, inclusief het geloof in een Messias, dat vervangen werd door een geloof in de zekerheid van de menselijke vooruitgang in de richting van een messiaans tijdperk, dat niet verbonden werd met enige individuele of bovennatuurlijke tussenkomst, maar met de uiteindelijke overwinning van het goede.

De escalatie van het rationalisme leidde ook tot een doorbraak in de joodse wetenschappen. Joodse wetenschap werd -net als joodse filosofie- pas mogelijk als gevolg van interactie met andere culturen. Net als de andere vormen van creativiteit zijn de beeldende kunsten vanaf het begin van de negentiende eeuw uit het getto weggetrokken. Voor die tijd waren ze uitsluitend in religieus kader toegepast, maar nu werden ook zij gesecculariseerd en gemoderniseerd. Dat kwam het duidelijkst tot uitdrukking doordat joden op grote schaal optraden in alle takken van kunst, vaak zonder enig verband met joodse tradities en niet te onderscheiden van hun niet-joodse collegakunstenaars.

Heel veel individuele personen die grote bijdragen hebben geleverd tot de wereldbeschaving, zijn van joodse afkomst, maar men kan hen niet plaatsen binnen de context van de joodse cultuur. Velen hadden geen praktische banden meer met het jodendom; sommigen, zoals Karl Marx, waren zelfs regelrechte antisemieten.

Deze evolutie van voortschrijdende emancipatie heeft zich voltrokken tijdens het leven van Richard Wagner. Grotendeels is dat aan hem voorbij gegaan, beweert de Britse filosoof Bryan Magee in *Aspects of Wagner*. "Waarom hebben joden vanaf de oudheid tot aan de negentiende eeuw nauwelijks een creatief werk van de bovenste plank voortgebracht? Waarom volgde er toen deze verbazingwekkende overvloed aan prestaties?" vraagt Magee zich af. De verklaring die het vaakst wordt gegeven is, dat het culturele aanzien van het hedendaagse jodendom te danken is aan zijn unieke religieuze en intellectuele traditie. Dit impliceert precies het tegenovergestelde van wat er in feite aan de hand

is, zegt Magee, "want alleen de joden die aan hun religieuze en intellectuele traditie zijn ontsnapt, zijn groot geworden. Voor zover ik weet hebben alle joden die in de moderne tijd prestaties op het hoogste niveau hebben geleverd, de geloofsovertuiging van het volk waartoe ze behoren, afgewezen: Spinoza, Heine, Mendelssohn, Marx, Disraeli, Freud, Mahler, Einstein, Trotsky, Kafka, Wittgenstein, Schönberg". Het lijkt er dus eerder op dat bevrijding van die religie een eerste vereiste is voor ware, diepgaande originaliteit. Net zoals de grote bloei van drama, poëzie, natuurwetenschappen, wiskunde, filosofie, muziek in Europa begon op het moment dat deze activiteiten werden onttrokken aan de voorgedij van de kerk, beleefden de joden hun eigen renaissance toen de getto's uiteindelijk opengingen.

Richard Wagner, zegt Magee, was de eerste die hierin enig inzicht had. Hij had oog voor het feit dat er tot aan zijn tijd geen echte grote, joodse componisten waren geweest, en dat dat om een verklaring vroeg. De verklaring die hij gaf was zo origineel dat je het bijna niet kon geloven en zij is grotendeels juist. Maar vanwege zijn antisemitisme is hij er nooit voor geprezen. Het belangrijkste geschrift in dat verband is *Das Judentum in der Musik* (1951) waarvan de kernidee door Magee als volgt wordt samengevat: "Een echt groot, creatief kunstenaar is iemand die vrijelijk uitdrukking geeft aan zijn eigen fantasieën, behoeften, verlangens en conflicten op zodanige wijze dat hij daarmee die van een hele gemeenschap verwoordt. Dit wordt mogelijk gemaakt doordat, door middel van zijn vroegste relaties, moedertaal, opvoeding en al zijn eerste levenservaringen, het culturele erfgoed dat hij bij zijn geboorte in bezit heeft genomen, verweven is geraakt met zijn hele persoonlijkheid. Hij heeft er wel duizend wortels inzitten waar hij geen weet van heeft, maar die hem desondanks voeden tot onder het bewustzijnsniveau, zodat hij, wanneer hij uit naam van zichzelf spreekt, heel onbewust ook uit naam van anderen spreekt." Nu kon een joods kunstenaar in Wagners tijd moeilijk in die positie verkeren. De joodse componisten uit Wagners tijd behoorden tot de allereerste geëmancipeerde joden, zonder verleden in de samenleving waarin zij woonden en werkten. Ze spraken de taal van die samenleving letterlijk met een buitenlands accent.

De kern van Wagners betoog in *Das Judentum in der Musik* is niet van politieke of raciale aard maar van een esthetische aard. Hij rond zijn traktaat af met een pleidooi voor assimilatie en voert de politieke auteur Ludwig Börne op als tot voorbeeld strekkend bewijs van zijn stelling. Op basis van wat hijzelf aanvoert, had Wagner de opkomst van grote, joodse componisten moeten verwachten, meent Magee. Zoals wij inmiddels weten zijn joden niet de minste in de kunst. Het zijn allemaal Ludwig Böernes. Het zijn even zoveel bewijzen van het feit dat Wagner zich in de kern van zijn betoog niet heeft vergist en dat de geschiedenis hem in feite gelijk heeft gegeven. Is de joodse culturele emancipatie aan hem voorbij gegaan, zoals Magee beweert? Niet helemaal. Minder dan 2 jaar voor zijn dood, op 17 september 1881 tekent Cosima op: "dan komt R. weer eens te spreken over de joden als toneelspelers, dat hij in het jaar 53 nog had kunnen schrijven, dat er geen waren, en kijk nu eens! En hoe ze met de taal omgingen!" Een jaar later,

op 7 juli 1882 tekent Cosima op: "hetgeen men 20 jaar geleden over de Israëlieten kon zeggen... dat mag men vandaag om de dood niet meer zeggen". Een grondige analyse van Das Judentum in der Musik volgt in een latere bijdrage.

Prestatie

Het verhaal van de joodse cultuur en de joodse bijdrage aan de mensheid is indrukwekkend, vooral als men bedenkt dat dit alles is voortgekomen uit een heel klein volk, dat regelmatig vervolging en discriminatie heeft moeten ondergaan, een volk dat nauwelijks 13 miljoen eenheden telt en dat mensen als Marx, Freud en Einstein heeft voortgebracht en 20 % van alle Nobelprijswinnaars.

Zonder de bijdrage die de joden tussen 1830 en 1930 leverden als belangrijkste creatieve kracht achter het centraal Europees humanisme, zou de Westerse cultuur een bescheidener aanblik tonen. De joodse smaak ondersteunde het impressionisme en de opgang van het moderne. Via Max Reinhardt en Erwin Piscator vernieuwde zij het theater, via Gustav Mahler de relaties tussen ernstige muziek en de samenleving. In zijn gouden periode van 1870 tot 1914 en dan opnieuw in de jaren 20 heeft de joodse zuurdesem aan Praag en Berlijn, aan Wenen en Parijs een specifieke vitaliteit en expressie gegeven.

Jodendom vandaag

Naarmate de tijd verstrijkt, zal het verschil tussen joden en niet-joden beslist verdwijnen. De meeste joden zijn vandaag de dag, net als de meeste westerlingen, niet-religieus. Zowel in de slechtste als de beste tijden is grootschalige afvalligheid van joden voorgekomen. Men heeft weleens uitgerekend dat als alle geboren joden door de eeuwen heen joods waren gebleven, men tegenwoordig van een volk van minstens 100 miljoen zou kunnen spreken. De geringe vruchtbaarheid onder joden in de diaspora is voor demografen aanleiding geweest tot de voorspelling dat Israël binnen enkele tientallen jaren het vaderland van de meeste joden ter wereld zal zijn.

Assimilatie heeft de joden niet kunnen behoeden voor de catastrofe, zoals wij weten. Maar de geschiedenis heeft ook aangetoond tot welke geweldige creatieve opwelling de opname van het joodse element in onze cultuur heeft geleid. Toch willen vele hedendaagse joden hun identiteit bewaren en zien zij de assimilatie als een grotere bedreiging voor het jodendom dan de holocaust. Zesduizend jaar van vervolging schept een band maar de kern van alle joodse identiteit blijft de aanspraak op de unieke relatie met de God van de Sinai. Dat laatste is een sprookje.

Zoals bekend is er van het Oude Testament geen enkel oorspronkelijk handschrift aan ons overgeleverd; het oudste zijn de Dode Zee-rollen. Mogen we er eigenlijk wel van uitgaan dat Mozes heeft geleefd? Behalve in de bijbel wordt er noch van hem, noch van Abraham, David of Salomo ergens iets gezegd. De uitzonderlijke uitvoerige Egyptische geschiedschrijving zwijgt over een onderkoning Jozef en zegt evenmin iets over de uittocht van de kinderen van Israël of de ondergang van het Egyptische leger in de Rode Zee -gebeurtenissen die, zo zij hebben plaatsgevonden, diepe indrukken moeten

hebben achtergelaten. Sigmund Freud heeft een andere weg gevolgd. Niet Abraham maar Mozes staat in het middelpunt van zijn beschouwingen over de afkomst van het Israëlitische monotheïsme. Volgens Freud was Mozes geen Hebreër maar een Egyptenaar. De historische accuraatheid van de verhalen uit het Oude Testament staan geregeld ter discussie. Volgens professor Ze'ev Herzog, archeoloog aan de universiteit van Tel Aviv, die zijn bevindingen onlangs bundelde in het artikel *Deconstructing the Walls of Jericho* in de Israëlitische krant Ha'aretz Daily is het duidelijk dat de bijbelse verhalen die het ontstaan van het joodse volk verklaren niet ondersteund en vaak zelfs tegengesproken worden door archeologische vondsten. Volgens Herzog is er geen exodus uit Egypte geweest.

Spinoza beweerde in de 17e eeuw al dat alle religieuze teksten door mensen zijn gemaakt en dat daarom de rede het geloof moest beoordelen. Hij verklaarde dat de tekst van de bijbel onvolmaakt mensenwerk was, met niet méér gezag dan de Illias van Homerus. De bijbelse religie beschouwde hij als een vroeg, pre-filosofisch stadium van menselijk bewustzijn, een stadium dat filosofen achter zich laten wanneer ze opklimmen naar een hogere waarheid. Die houding zou in latere eeuwen terugkeren wanneer dragers van nieuwe ideologieën zich verplicht voelden het verleden los te laten, een verleden dat niet alleen zijn nut had overleefd, maar ook een kwelling was geworden. Dit is precies wat Karl Marx en Sigmund Freud zullen doen wanneer ze elk op eigen wijze uitspreken dat het afzonderlijke bestaan van de joden en hun verouderde tradities niets dan belemmeringen zijn voor een gezonde maatschappij.

Freud heeft nadrukkelijk gezegd dat religies waanideeën zijn die een gezonde ontwikkeling van de persoonlijkheid in de weg staan. Hij noemde zich atheïst en deed godsdienst af als een infantiel verlangen de hulpeloosheid te overwinnen door een verbinding te leggen met een almachtige vaderfiguur in de hemel.

Wagner als jood

Nog altijd bestaan er misverstanden die er eigenlijk geen meer zijn, zegt Dieter David Scholz in *Wagner. Ein Deutsches Missverständnis*. Misverstanden zoals de vermeende joodse afstamming van Wagner. Nog altijd, tot in recente publicaties toe, moet deze mythe dienen als bewijs voor het feit dat Wagners antisemitisme voortkwam uit joodse zelfhaat, een speculatie die overigens ook in het geval van Adolf Hitler naar boven is geploegd geworden maar die als speculatie moet worden beschouwd. Wagners antisemitisme had vele wortels maar deze dus niet. De hardnekkigheid van het gerucht is allicht te wijten aan het feit dat niemand minder als Friedrich Nietzsche de eerste was die het gerucht in de wereld heeft gezet. Tot en met vandaag spookt het doorheen de gehele Wagnerliteratuur en dat terwijl alle bekende feiten daar tegenin spreken, zegt Scholz.

Wilhelm Richard Wagner werd op 22 mei 1813 in Leipzig geboren in een woning genaamd "Rot und Weissen Löwen", gelegen in het kwartier "de Brühl" op nummer 3. Vandaag staat er een supermarkt maar destijds was de Brühl een internationaal centrum van de rookwarenhandel dat door voornamelijk joodse handelaars uit Polen en Rusland werd bezocht. Als vesti-

gingsplaats voor joden was Leipzig in het begin van de negentiende eeuw nog erg nieuw want eerst in de tweede helft van de 18e eeuw was het slechts aan 6 joodse families toegestaan om er te verblijven. (rond 1800 telde de joodse bevolking tussen de 40 en 50 zielen). De overweldigende meerderheid van de bevolking in de Brühl bestond uit niet-joden. Het eigenlijke getto beperkte zich tot een jodensteeg aan de rand van de stad, buiten de stadsmuren, zoals kan worden nagelezen in de toonaangevende Encyclopaedia Judaica en het Leipziger Stadtbuch van 1359. Van een joods getto in de Brühl kan geen sprake zijn.

Richard Wagner was het negende kind uit het huwelijk van Carl Friedrich Wilhelm Wagner (1770-1813) en Johanna Rosine Pätz (1774-1848). Hij werd gedoopt op 16 augustus 1813 in de Thomaskirche van Leipzig. De familiegeschiedenis van Wagner is in vaderlijke en moederlijke lijn relatief goed gekend. De vaderlijke lijn is gekend tot en met Samuel Wagner (1643-1705), die schoolmeester en organist was in Thammenheim. Wagners voorvaders waren protestantse schoolmeesters, organisten en cantors die in een straal van 80 km rond Leipzig woonden. Wagners vader werd politiebeambte in de Brühl. Zijn moeder was de dochter van bakkermeester Pätz uit Weissenfels.

Carl Friedrich Wilhelm Wagner sterft op 23 november 1813 aan tyfus als Richard 6 maanden oud is. Op 28 augustus van het daaropvolgende jaar huwt Wagners moeder opnieuw met de toneelspeler en schilder Ludwig Geyer. Tot zijn 14e jaar draagt Richard de naam van zijn stiefvader. Zoals Wagnerbiograaf Ernest Newman heeft aangetoond kan het eventuele vaderschap van Ludwig Geyer niet meer met zekerheid worden bewezen noch ontkend. Maar het feit van de frappante gelijkens tussen Richard Wagner en zijn broer Albert, de oudste zoon van Carl Friedrich Wilhelm Wagner, spreekt nogal tegen het vaderschap van Ludwig Geyer. Daartegenover staat dat er in het geheel van de overgeleverde uitspraken (publieke zowel als private) er geen enkele is waarin hij zijn twijfel ten aanzien van het vaderschap ten aanzien van Carl Friedrich Wilhelm beklemtoont. Wat de afstamming van Ludwig Geyer betreft heeft Otto Bournot in Leipzig in 1913 reeds een studie gepubliceerd waarin Geyers voorgeslacht nagetrokken wordt tot in de 17e eeuw en waaruit blijkt dat zij allen protestantse cantors, or-

ganisten en stadsmuzikanten geweest zijn. Ook in het geval van Geyer kan van joodse afstamming geen sprake zijn. Het tot vandaag steeds weer opflakkerende debat rond de (met zekerheid niet te beantwoorden vraag) of Ludwig Geyer nu de lieflijke vader van Richard geweest is heeft uiteindelijk geen enkel belang. Zoals Bournot aantoonde heeft de familie Geyer zich bekend tot dezelfde ethische, nationale en religieuze waarden als de familie Wagner. Hun germaanse afstamming en band met de evangelische kerk is even goed bewezen als die van de Wagners. Ook het onderzoek naar de naam Geyer lijkt een joodse afstamming van Wagners stiefvader met zekerheid uit te sluiten. De Israëlitische historicus Jacob Katz heeft aangetoond dat Nietzsche's gedachtesprong "von Geyer zum Adler" totaal misplaatst is omdat de naam Geyer in tegenstelling tot Adler onder de joden helemaal niet voorkomt.

Toch gaf Bernard Pivot in zijn literair praatcafé onlangs een forum aan dubieuze "historici" als Gottfried Wagner. In de hoger geciteerde uitzending wist hij het fabeltje van Wagners joodse zelfbeeld nog maar eens op te voeren. Aan het woord kwam ook de Palestijnse katholieke pastoor van Nazareth, Emile Shoufani: *"Ik kan de jood begrijpen die de overlevende is van de shoah en wenen in de nabijheid van taferelen van de shoah omdat ik zelf heb geleden. Het feit dat ik mij in zijn plaats kan stellen en voelen wat een ander voelt kan een soort broederschap tussen ons tot stand brengen. Ik denk dat dit broederschap en medelijden onontbeerlijk is en het hart doet veranderen."*

Bernard Pivot bewierookte deze in uitzonderlijk moeilijke omstandigheden opererende geestelijke als een prachtmens. Heeft de componist van Parsifal iets anders beweerd? In Heldentum und Christentum schrijft deze: *"Een overschouwing van al de rassen kan ons niet doen twifelen aan de eenheid van de menselijke soort, waarvan wij zouden kunnen zeggen dat haar kwaliteiten, in de meest nobele zin, samengevat worden in het vermogen om bewust te lijden; wij begrijpen dit vermogen als de aanleg tot evolutie naar de hoogste moraal."* Het staat te lezen in Eric Eugènes Wagner et Gobineau, een boekje dat Pivot niet belangrijk genoeg vond om langer dan 3 seconden onder de aandacht te brengen. Wie met de Wolf huilt krijgt zijn vlooiën.

Bronnen:

- Saul Friedländer *Nazi Germany and the Jews, Vol. 1-The years of Persecution*, HarperCollins, New York 1997
- Jorg von Uthmann, *Doppelgänger, du bleicher Geselle*, Seewald Verlag Stuttgart, 1976
- Dieter David Scholz, *Ein deutsches Missverständnis. Wagner zwischen Barrikade und Walhalla*. Parthas Verlag, Berlin 1997
- Bryan Magee, *Aspects of Wagner*, Oxford University Press
- Arthur Herzberg, Aron Hirt-Manheimer, *Joden. Identiteit en karakter van een volk*, Ambo/Icarus, 1998
- Bouillon de culture, Bernard Pivot in gesprek met George Steiner, Gottfried Wagner, Emil Shoufani, Roberto Benigni, Antenne 2, uitzending van 19 november 1999
- George Steiner, *Errata*, Weidenfeld & Nicholson, 1997
- George Steiner, *Language and silence*, Yale University Press, 1998
- Geoffrey Wigoder, *Joodse cultuur. Oorsprong en bloei*. Ambo/Baarn 1994
- Ron Rosenbaum, *Explaining Hitler*, Random House, 1998